

Խ. ԼԱՉԱՐՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1826-1828 ԹԹ. ՈՒՒՍ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Հայկազ Հովհաննիսյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր
Երևանի պետական համալսարան
ՀՀ, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1
Էլ. հասցե՝ haykazh@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 20.10.2019, գրախոսվել է 25.04.2020, ընդունվել է
տպագրության 30.04.2020

Ներածություն

Հայ պատմագիտությունը բազմիցս անդրադարձել է Խաչատուր Լազարյանի գործունեությանը¹: Ավելին, գրեթե բոլոր հրապարակումներում ընդգծվել է նրա հայրենանվեր գործունեությունը 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ: Սակայն հրապարակումներից և ոչ մեկում չեն մանրամասնվել այդ մասնակցության դրվագները, պատասխան չի տրվել այն հարցին, թե, ի վերջո, ինչու՞մ է այդ հայրենանվեր գործունեությունը: Ներկա հրապարակումը նպատակ ունի լրացնելու այդ բացը. Մատենադարանի Լազարյանների արխիվում պահպանված վավերագրերը մեզ այդ հնարավորությունը լիովին ընձեռում են:

Խ. Լազարյանի նամակները Ներսես Աշտարակեցուն

Առաջին տպավորությունը, որ ստանում է հետազոտողը, թերթելով Լազարյանների արխիվի վավերագրերը, այն է, որ Լազարյանները զգալի կարևորություն են տվել այս պատերազմին. համեմատության համար նշենք, որ այդպիսի բազմաքանակ վավերագրեր, որ կան այս պատերազմի մասին, չկան, ասենք, 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի վերաբերյալ: Ուստի վավերագրերի այս բազմաքանակությունը մեզ թույլ է տալիս պնդել, որ ռուս-պարսկական 1826-1828 թթ. պատերազմի հետ Լազարյանները մեծ հույսեր են կապել, և դա հասկանալի էր. դրված էր պարսկական լծից Արևելյան Հայաստանի ազատագրության հարցը: Այդ է պատճառը, որ Խաչ. Լազարյանի նամակները հաջորդում են մեկը մյուսին, ուղղված են հայաստանյան հոգևոր և աշխարհիկ գործիչներին, բոլոր նրանց, որոնցից կարելի էր ամենավոք տեղեկությունն ստանալ պատերազմական անցքերի ու իրավիճակի մասին:

---

¹ Հոդվածը տպագրվում է ԿԳՄՍ գիտության կոմիտեի 18Տ-6F098 դրամաշնորհի շրջանակներում:

Իսաչ. Լազարյանի արխիվում առաջին հերթին աչքի են զարնում տեղեկատվություն ստանալու նպատակով նամակները. խնդրել է տեղեկություններ հաղորդել պատերազմական անցքերից, պարսկական զորքերի տեղաշարժից, նրանց ռազմական պաշարներից, ռուսական բանակի հանդեպ հայերի ունեցած վերաբերմունքից և այլն:

Առաջին գործը, որ ձեռնարկել է Իսաչ. Լազարյանն այս պատերազմում, իրեն հավաստի տեղեկություններ հաղորդողների շրջանակի հստակեցումն է եղել: Եվ ինչպես ցույց են տալիս պահպանված նամակները, Լազարյանի տեղեկատվության գլխավոր աղբյուրը եղել է Ներսես արքեպիսկոպոսը. նրան է վստահել բոլոր տեսակի հանձնարարականները, նույնիսկ եթե դրանք Լազարյանին էին ներկայացվում զաղտնի նշումով: Լազարյանների արխիվում պահպանված նամակները ասվածի աներկբա ապացույցն են:

Նամակներից առաջինը թվագրված է 1826 թ. հոկտեմբերի 18 և ուղղված է Ներսես արքեպիսկոպոսին՝ այսինքն՝ Արցախի համար հայտնի ճակատամարտերից (Ելիզավետոպոլ, Շամխոր) մեկ ամիս անց: Գրում է, որ ստացված նամակը և ուղարկված նյութերը գոհացրել են թագավորին, որը կարգադրել է նամակագրին շնորհակալություն հայտնել: Խնդրում է այսուհետև ևս շարունակել կարևոր տեղեկություններ հաղորդել իրեն՝ «տեղի և պարսկաց ու տաճկական սահմանների գավառներում տեղի ունեցած անցքերի մասին»²: Իսաչ. Լազարյանը միաժամանակ Ներսեսից խնդրում է նամակները հստակ շարադրել, որ թարգմանության ժամանակ դժվարություններ չառաջանան: Ուշագրավ են նամակի հետևյալ տողերը, որտեղ Իսաչ. Լազարյանը Ներսեսից խնդրում է լուրերն արագ ուղարկել՝ մինչև թագավորական սուրհանդակի կողմից դրանք արքունիք հասցնելը. «զառաքեալ նամակ բարձու սրբազանութեանդ ընկալաք յորմէ ծանուցեալ զցանկալի վասն մեր առողջութենէ հայրութեանդ գոհ եմք սամանակալ տեանե... զասացեալ բան ձեր յորդորական. Ի հայոց բառբառ առ հայ բնակիչս քաղաքիդ յունել զդեմ խառնագնաց արձակմանն պարսից ի սահմանս տերութեանս, յայտ լիցի, զի թարգմանեալ մեր աստ ի լեզու ռուսաց ընդ որ և զյայտարարութիւնն տուեալն ի գեներալ Երմոլովէ վրաց և հայոց լեզուան բոլոր բնակչաց տեղվոյդ»³: Հասկանալի է, որ Իսաչ. Լազարյանը ջանում էր արդարացնել այն վստահությունը, որ տաճում էր իր հանդեպ Նիկոլայ Առաջին թագավորը, ուստի նամակում մանրամասն խոսում է իր նոր պաշտոնի ու պարտականությունների, կապերի ու հեռանկարների մասին. «նորին կայսերական մեծութիւնն կարգեաց յառանձին պաշտօնի, որոյ գլխաւոր անդամ ըստ հրամանի կայսերն է յիշեալ քաջաճանօթ մեզ

² Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գործ. 14, վավ. 120, թ. 1:

³ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գործ. 14, վավ. 120, թ. 1:

աստիճանաւորն պաշտօնս այս է այժմ և առ յապայն իսկ տեղեկանալ ի սրբազան հորէդ ի ծածուկ զորանալ լոյք քաղաքիդ մերձակայ գավառաց և կողմանցն տաճկաց զօրս և հաղորդել ամենախորհաբար միջնորթեամբ յիշեալ աստիճանավորին իւրում կայսերական մեծութիւն մի ըստ միօջէ ի գիտութիւն»⁴:

Նամակում ուշագրավ էին նաև այն տողերը, որտեղ Խաչ. Լազարյանը հաղորդում է, որ շուտով գեներալ Ի. Պասկևիչը պետք է ուղարկվի Կովկաս, ուստի խորհուրդ է տալիս Ներսեսին բարեկամական կապեր հաստատել վերջինիս հետ, քանի որ գործող գլխավոր հրամանատար Ա. Երմոլովը կորցրել է իր վստահությունը թագավորի մոտ, և շուտով նրան կփոխարինի գեներալ Ի. Պասկևիչը. «Աստի առաքեցաւ առ ձեզ յայդվայր՝ ի կայսերէն լինել ձեր պրն Երմոլովին և իբրու թե փոխանորդ նորին, բայց խորհրդաբար յայտնեմք սրբազնութեան հորդ զի... վասնզի կայսերն և անգոհունակութիւն զԵրմոլովեն ուստի և դուք զերկոսեան սոսա զԵրմոլովն և զՊասկևիչ հետևեսջիք յարգանօք և սիրով ձգել առ ձեզ երկոցունց ևս զբարեկամութիւն և զհավասար պատիւ ցուցանելով...»⁵: Փաստորեն, Լազարյանին արդեն հայտնի է եղել Ա. Երմոլովի փոխարինման լուրը, ուստի շտապել է այդ մասին տեղեկացնել արքեպիսկոպոսին, թեպետ, պետք է նկատել, որ Ներսեսն այդպես էլ ականջալուր չէղաւ հայազգի արքունի խորհրդականի «հորդորին» և դժկամությամբ համակերպվեց այդ մտքին: Եվ այդուհանդերձ, դատելով Ներսեսին ուղղված նամակներից, Խաչ. Լազարյանը մշտապես շնորհապարտ է եղել արքեպիսկոպոսին և իր գոհունակությունն է հայտնել լուրերի համար: Ավելին, նշելով այդ մասին, հավաստիացրել է արքեպիսկոպոսին, որ նրա ջանադիր գործունեությունն արժանացել է ռուսաց թագավորի ու կառավարության ուշադրությանը: Ուշագրավ է նաև նամակում Խաչ. Լազարյանի ընդգծած այն միտքը, որ այդ գործունեությունը «կնպաստի նաև հայերի դրության բարելավմանը»⁶:

Ներկայացվող հաջորդ նամակը ևս ուղղված է արք. Ներսեսին: Լազարյանի խնդրանքը կրկին նույնն է. պարբերաբար տեղեկություններ հաղորդել ընթացող պատերազմի քաղաքական և ռազմական դեպքերի մասին. «յաճախակի հասուցանելոյ առ իս, ու և իցեք ըստ անսուտ խոստմանց ձերոց զհավաստի զնորագոյն լուրս կողմանցդ ի տեղեկուտիւն մեր զորպիսիս ընկալեալ ի ձենջ մարթացայց ի ժամանակի առաջի առնել բացարձակապէս նորին գերազանցութիւն գեն. Բենկեդորֆի որպեսզի և նա մա-

⁴ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գործ. 14, վավ. 120, թ. 1:

⁵ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գործ. 14, վավ. 120, թ. 1-2:

⁶ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 103, գ. 5, վավ. 247, թ. 1:

տուացե կայսերն ի գիտութիւն նորին մեծութեան բոլոր անցից կողմնացդ...»⁷:

Ընդամին, միայն Ներսեսի հաղորդած տեղեկություններով չի բավարարվել Խաչ. Լազարյանը. արխիվում պահպանվում են նաև նույն պահանջով Հովհաննես արքեպիսկոպոսին ուղղված նամակները. «Ճանուցանել ըզ զանազանութիւն որպիսութեանց և զնորանոր լրոց քաղաքական մանավանդ ի մասին պատերազմի պարսից ընդ աստուաշազօր տերութեան ռուսաց...»⁸: Մեր կարծիքով, լինելով փորձառու գործիչ, Լազարյանը ցանկացել է երկու տարբեր ճամբարի բարձրաստիճան հոգևորականներից տեղեկանալ կատարվող դեպքերի և իրադարձությունների մասին (Հովհաննես արքեպիսկոպոսը հետագայում ընտրվեց հայոց 130-րդ կաթողիկոս՝ Հովհաննես Ը Կարբեցի անվամբ և մեղմ ասած՝ տանելի հարաբերություններ չունեւր Ներսեսի հետ՝ Հ.Հ.): Մյուս կողմից, նամակներում Լազարյանը չի թաքցրել իր խնդրանքի բուն նպատակը. ստացված տեղեկությունները գեներալ Բենկենդորֆի միջոցով փոխանցվում էր թագավորին: Ավելին, դիմելով երկու ազդեցիկ արքեպիսկոպոսներին, Խաչ. Լազարյանը նրանց ոգևորելու և հուսադրելու նպատակով նամակում կրկին ընդգծում է, որ հաղորդվող տեղեկություններն իրեն հարկավոր են հայ ժողովրդին վերաբերող հարցերը ռուսական արքունիքում բարձրացնելու համար. «մտադիր եմ եթե տէր յաջողեսցէ կրկին հանդերձ հընտանեղքս դիմել անդ յավարտ հասուցանելոյ զգործս բոլոր հայոց հասարակութեանց օգտավետ վախճանաւ ի դրութիւն համազգեսցս որպեսզի թեթեւացեալ մարդասցին վայելել զառաջին իվրեանց անդօրութեանց վիճակ որում ևեթ իբրու սրտի հարազատ հոր հայերնյաց ցանկացող եմ»⁹:

Թե որքան մանրամասն էին Լազարյանին հասցվում անհրաժեշտ լուրերը, ապացույցն այս վավերագիրն է, որոնք, ինչպես արդեն նշեցինք, կարճ ժամանակ անց Խաչ. Լազարյանի կազմած զեկուցագրի տեսքով հաղորդվում էր ռուսաց թագավորին. «Թիֆլիսից ապրիլի 9-ին հաղորդում են, որ գեներալ Երմոլովը պատրաստվում է մեկնել Պետերբուրգ: Նախկինում արդեն հաղորդել էինք, որ գեն. Բենկենդորֆը մարտի 29-ին ռուսական բանակի ավանգարդի հետ մոտեցել է սահմանին, նրա հետ է նաև Պասկևիչի հրամանով այստեղ ժամանած արքեպիսկոպոս Ներսեսը, որպեսզի գտնվի զորքերի հետ: Գեն. Դիբիչը ապրիլի 6-ին վերադարձել է Թիֆլիս: Կարծում են, որ գեն-համհարզ Բենկենդորֆը ապրիլի 10-ին կլինի Էջմիածնում: Երմոլովի կողմից Ղարաբաղ ուղարկված գեն. Մադաթովի ճակատագիրը գեն. Պասկևիչի կողմից պաշտոնը ստանձնելուց հետո հայտնի չէ այն

⁷ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գ. 14, վավ. 135, թ. 1:

⁸ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գ. 14, վավ. 126, թ. 1:

⁹ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գ. 14, վավ. 135, թ. 2:

պատճառով, որ նա հրամանի համաձայն պետք է վերադառնա Թիֆլիս: Ըստ տարածված լուրերի, մեր գլխավոր կայանը պետք է գտնվի Էջմիածնում, իսկ գեն. Դիրիջինը՝ հին Նախիջևանում: Երևանի պաշարման մասին պարսիկները չեն մտահոգվում, սակայն նրանից 100 վերստ հեռավորության վրա, Սարդարապատ գյուղում ամրություններ են կառուցում, այստեղ Երևանի սարդարի տունն է և ընտանիքը: Պարսիկների ճակատամարտի և զորքերի պատրաստության և զորքերի միավորման մասին լուրեր չկան»¹⁰, - նշվում էր Խաչ. Լազարյանի զեկուցագրում: Եվ ընդհանրապես, Լազարյանների յուրաքանչյուր զեկուցագրում հաղորդվում էին տեղեկություններ, որոնք խիստ կարևոր էին ռուսական արքունիքի համար. ասենք թեկուզ նույն զեկուցագրի հետևյալ հատվածը. «Ռուսական բանակի շարժմանը զուգընթաց, գեն. Երմոլովի հրամանով Շաքիում կանխվել է տեղի ոչ մեծ դժգոհությունը: Գեն. Պասկևիչը, լսելով այդ, այնտեղ է ուղարկել մի ջուկատ, որի ժամանումով իրավիճակը հանդարտվել է: Երևանի բնակիչներն իրենց փրկության համար անցել են Արաքսից այն կողմ: Հույս ունեն, որ ռուսական զորքերը շուտով կգրավեն Երևանը»¹¹: Եվ զեկուցագրի վերջին նշումը. «Այս լուրերով գրությունը ապրիլի 22-ին ուղարկվել է Խաչ. Լազարևին և այնուհետև հասցվել է իշխան Դ.Վ. Գոլիցինին և Հ. Լազարևի միջոցով ամսի 23-ին գեներալ Բենկենդորֆին»¹²:

Խաչ. Լազարյան – գեներալ Ա. Երմոլով

Ներկա հրապարակման մեր հաջորդ խորհրդածությունը վերաբերում է գեն. Ա. Երմոլովի հետ Խաչ. Լազարյանի ունեցած հարաբերությունների հարցին: Այսպես, գլխավոր հրամանատար գեն. Ա. Երմոլովի մասին կարծիքները բավական հակասական են. պարզվում է, նրա մասին Լազարյանների արտահայտած կարծիքները իր օգտին չեն: Այն, որ Կովկասում ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ Ա. Երմոլովն առանձնապես չի փայլել հայամետ դիրքորոշումներով, իրական ճշմարտություն է, թեպետ պատմագիտական մեր ուսումնասիրություններում հակառակն է ներկայացված: Համենայն դեպս, նամակը, որից պատրաստվում ենք մեջբերում անել, դա է փաստում. Ներսեսին ուղղված նամակում Լազարյանը տեղեկացնում է, որ կառավարչապետ Ա. Երմոլովը մի գրությամբ պահանջել է թագավորից վերադարձնել հայերին տրված արտոնությունները. «Մեք աստ ի ձեռն սրբազան հարց մատուցաք յոտս կայսեր զգանազան խնդիրս ի պէտս ազգիս հայոց զոր ընկալեալ կայսեր բարեհաճութեամբ արկեալ կօմիտետն մինիստրաց ի քննութիւն այնոցիկ չորս և մի-

¹⁰ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գ. 51, վավ. 9, թ. 1-2:

¹¹ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թ. 2:

¹² Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թ. 2:

նիստրաց վճռեալ ըստ արժանւոյն և միանգամայն կամեցեալ իմանալ զառաջարկութիւնս երկուց կուսակալաց այնց տեղեաց ուր բնակին հայք...»¹³: Հավելենք, որ պատերազմի սկզբում Խաչ. Լազարյանի մերձավոր օգնական Ներսես արքեպիսկոպոսն առանձնակի հիացմունքով է խոսում գէն. Երմոլովի և նրա մերձավոր զինակից, հայազգի գէն. Մադաթովի մասին և անգամ իր տարակուսանքն էր հայտնել Ա. Երմոլովին Ի. Պասկևիչով փոխարինելու՝ կայսր տիրակալի ընդունած որոշման կապակցությամբ: Այդուհանդերձ, նամակում Լազարյանը հայտնում է, որ գեներալի չար դիտավորությունները կանխելու նպատակով ինքը շտապում է մեկնել Պետերբուրգ: Ուշագրավ է նաև, որ նամակում Ներսեսից կրկին խնդրում է բարեկամություն հաստատել կառավարչապետի մոտ ծառայության անցած գեներալ-ադյուտանտ Ի. Պասկևիչի հետ՝ «որպէս ծանուցեալ եմք ի վաղուց, նմանապէս Երկրորդեմք յայսմ նամակիս ևս, զի ամենայն հնարիվք կապեցիք ընդ նորոգ եկեալ այդր գեներալ ադյուտանտի կայսեր սիրով մտերիմ բարեկամութեան, թերևս նպաստամատոյց լինելոյ նմա սակս ի բարօրութիւն կենաց և վիճակի ազգիս սիրեցեալ...»¹⁴:

Գրեթէ նույն բովանդակությամբ մի նամակ էլ Խաչ. Լազարյանը գրում է Հովհաննես արքեպիսկոպոսին: Ուղարկելով մինիստրների կոմիտեին ուղղված Ա. Երմոլովի զեկուցագրի պատճենը՝ հայերի արտոնությունները վերացնելու մասին, նա հաստատում է, որ Երմոլովի և Ֆինանսների նախարար Կանկրինի դիտավորությունները կանխելու նպատակով ինքը պատրաստվում է հանդիպել ռուսական կառավարության անդամների հետ. «որպէս յայտնի էր սրբազան հօրդ, զի գործք հայոց բարօք ընթանալին ի կոմիտետն մինիստրաց, սակայն կամեցեալ մինիստրաց իմանալ զառաջարկութիւնս երկուց կուսակալաց այնց կողմանց ուր բնակին հայք գտեալ են ի միջի զանազան յայտարարական թղթոց զերկու առաջադրութիւնս վասն ազգին հայոց բնակելոց ի Ռուսաստան, յորոց զմին առաջարկեալ գրավ Վորոնցովն, որ վկայելով զբարի կողմանց հայոց խնդրէ հաստատել զնախկին պրիվիլեկն նոցա...»¹⁵: Ինչպէս նախորդ, այնպէս էլ Հովհաննես արքեպիսկոպոսին ուղղված այս նամակը հանգեցնում է այն համոզման, որ Լազարյանի և կառավարչապետ Ա. Երմոլովի հարաբերություններում սառնությունը, անշուշտ, առկա է. «թեպետև մտադիր էաք զնալոյ փութոյ Ս. Պ. որպէս այս պաշտոնատարութիւն նույն և վասն հայոց հասարակութեանց գործոց ...գործքն հասարակութեանց մերոց որպէս արդեն գիտէք գտանին ի բարձր խորհրդարանի տեարց մինիստրաց ի քննութիւն ըստ կայսերական հրամանի տացէ տէր բարօք ի կատար հասանել

¹³ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գ. 14, վավ. 121, թ. 1:

¹⁴ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թ. 3:

¹⁵ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, վավ. 122, թ. 1:

որպես կամինքս զի և մէր քրտնավաստակ աշխատանք մի ի դերևս ելցեն... քանզի կուսակալ Երմուլովն ի վրով գաղտնի այլևայլ առաջարկութեամբ խորհրդարանին մինիստրաց ոչ դադարի վնաս հասուցանել յընդհանուր տարաբախտութիւն նոցին, զոր մե նորին բարձու սրբազանութիւն գանգատէ մեզ և անբավական է յոյժ¹⁶»: Ենթադրում ենք նաև, որ, տեղեկացված լինելով Ներսեսի և Ա. Երմուլովի բարեկամական հարաբերությունների մասին, Լազարյանը չի ցանկացել խաթարել այդ հարաբերությունները, թեպետ Հովհաննես արքեպիսկոպոսին գրած նամակում այդ մասին հաղորդում է ակնհայտ վրդովմունքով. «Երմուլովն որ ըստ չարասրտութեան իրում պահանջէ, զի պրիվիլեյն հայոց խափանեացի և ընդունայն եղիցի, զայս Երմուլովի առաջարկութիւնը օրինակեալ ոմն ի բարեկամաց մերոց երևելի իշխանաց հասոյց մեզ ի գիտութիւն և մեք անդէն ընս օրինակեալ զնույն հանդերձ թարգմանութեամբ առաքեմք առ ձերդ հայրութիւն, զի դուք ևս գիտասցիք, բայց ասեմք ի ծածուկ պահեսցիք և ոչ ումեք յայտնեսցիք, զի և առ մեզ իսկ գաղտնի ելեալ ժամանեաց, այլ եթե դիպեսցի մարթ է ցուցանիլ մերձավորաց և հավատարմաց ձերոց միանգամայն պատուիրելով զիրատարակել, սակայն այսու ի հուսահատի լերուք...»¹⁷:

Խաչ. Լազարյանի նամակագրությունը Մելիքսեթբեկ Ղամազյանի և Հովհաննես արքեպիսկոպոսի հետ

Խաչ. Լազարյանին ընթացող պատերազմի մասին տեղեկություններ հաղորդողներից մեկն էլ Մելիքսեթբեկ քահանա Ղամազյանն էր. նրա նամակները ևս հաճախ կարելի է հանդիպել Լազարյանների արխիվում: Օրինակ, նամակներից մեկում (թվագրված է 23 ապրիլի 1827 թ.՝ Հ.Հ.) քահանա Ղամազյանը տեղեկություններ է հաղորդում գեն. Բենկենդորֆի գլխավորությամբ ռուսական զորքերի առաջխաղացման, Էջմիածինը գրավելու, Մայր աթոռի միաբանների ցույց տված օգնության, պարսից զորքի հետ բախումների, Իսմայիլ խանի գերեվարման, Սարդարապատի վրա հարձակման նախապատրաստության և, վերջապես, Երևանի շրջակայքի հայ բնակչությանը բերդում փակելու մասին. «նորոգ լուր այսէն, զորս ծանուցանեմ ձերին վեհանձնութեանն ի 13 ներկայ ամսոյս զորքն ռուսաց մտեալ են ի Սբ աթոռն Էջմիածին և գտեալ են անդ վարդապետս 21 և եպիսկոպոսունս 2: Ոմն Դանիէլ վարդապետ որ սրբոյ աթոռոյ ամբարդարն է, նա ծածուկ ի միաբանից և պարսից բավական այլուր և ցորեան ի մի ծածուկ տեղ պահպանեալ ունելով, երբ սրբազան առաջնորդն մեր ընդ զորաց ժամանեալ է Էջմիածին, յայն նոյն Դանիէլ վարդապետն բացեալ է

¹⁶ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, վավ. 126, թ. 2:

¹⁷ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, վավ. 122, թ. 1:

զայն ամբարն և տուեալն զօրացն ռուսաց թե այլիւր, թե ցորեան մինչև 1806 փութ և գինի եղեալ է անդ պահպանեալ... Ոմանք յայժմ ի մէջ Երևանայ բերդումն են, ոմանք յԱզուրի, ոմանք ի Կուխս և ոմանք ի սբ. Էջմիածին: Յամսոյս 15 ի զօրաց ռուսաց 300 սալդաթ, երկու թոփօվ գնացեալ են Ներքին Ակլանլու անուանեալ գետոն վերա չայթուկ բերելոյ հասեալ է անդ Հասան խանը... 500 ձիաօրոք պատերազմեալ է ընդ երեք հարիւր սալդաթաց ոչինչ չէ կարողացեալ շինել... երեք մարդ ի նոցանէ սպանեալ են մերոց զօրք... Իմայել խանն վիրավորեցեալ բերյալ են ի սբ Էջմիածին, այժմ շրջապատն Սարդարապատու պատեալ ունեն զօրքն ռուսաց...»¹⁸: Ուշագրավ է, որ նամակի հեղինակը մյուսների նման ևս տեղեկություններ է հաղորդում Մադաթովին պաշտոնից գրկելու մասին, նշանակում է, որ Խաչ. Լազարյանը, իրոք, հետաքրքրված է եղել վերջինիս հետ կապված հարցերով. «Գեներալ Մադաթովին ետս կացուցին և բերեալ եղև աստ: Այժմ ի քաղաքիս է (Թիֆլիսում՝ Հ.Հ.) է: Այսքան նոր համբաւ, զօրս գրեալ է ի Էջմիածնայ և յայսն հետէ ևս, որ ինչ լուր լինիցի գրելոց են»¹⁹: Չանցած մեկ շաբաթ՝ ապրիլի 30-ին, Ղամազյանը Խաչ. Լազարյանին ուղարկում է հերթական նամակը. հաղորդում է, որ, Էջմիածնից ստացված լուրերի համաձայն, գեն. Բենկենդորֆն այժմ շրջապատել է Երևանի բերդը և սպասում է փոխարքայի և մեծ թնդանոթների գալստյանը, ընդգծում է պարսից զորքի թույլ լինելը և այլն. «Յանցեալ փօստին գրեալ են ըզ հարկավորն այժմ ևս զայս ունի ծանուցանէ: Գրէն ի սբ Էջմիածնայ զնորոգ անցս թէ ամսոյս 24 գեներալն ամենայն զօրօգ գնաց Երևան պատել զ բերթս և սպասել գալստեան կուսակալի մինչև կուսակալը ազդ չգայ Երևանու բերթի վերայ կոհի չի լինի... այնպէս են կարգադրեալ ինքեանք, վասն որոյ և մեք հազար սալդաթով և երկու թօփօվ մնացինք ազդ մինչև եկեսցէ կուսակալը և մեծ թօփերն: Կուսակալը ահա պատրաստի է յետ քանի ավուրց զօրօք չուէլ աստի, սպասել մեծ թօփերուն, այսօր կամ ի վաղին մտանելոց է ի քաղաքս, այլևս գրէն թե ամենևին զօրութիւն պարսից ոչ գոյ այլ գտանին տկար մինչև յոյր և հազիվ, ուրեմն ի յոյժ բացակա տեղեաց կարողանա հայել դէպք նոցի...»²⁰:

Մեխքսերթեկ քահանա Ղամազյանի 1827 թ. հունիսի 8-ի նամակը ևս գետնղված է Լազարյան արխիվում. հաղորդում է, որ ռուսական բանակի հրամանատար Ի. Պասկևիչը հունիսի 1-ին դուրս է եկել Լոռուց և ճանապարհվել դեպի Երևան: Այնտեղ ուշագրավ հաղորդում կա հայկական կամավորական ջոկատի մասին. «Չօրք հայոց օր ավուր յավելանան մինչև ցարդ երկու գունդ հետևաք գնացեալ են Երևան, ունելով զնշան դրօշակաց

¹⁸ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գ. 51, վավ. 5, թ. 1:

¹⁹ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թ. 2:

²⁰ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, վավ. 11, թ. 1:

արքայիցն հայոց; Այժմ ժողովեալ լինին ձիաւոր զօրք և վասն սոցին ևս պատրաստել զայ դրօշակ...»²¹:

Ակնհայտ է, թե՛ Ներսես և Հովհաննես արքեպիսկոպոսների և թե՛ Մելիքսեթբեկ քահանա Ղամազյանի՝ Խաչ. Լազարյանին ուղարկված նամակներում գրեթե միևնույն՝ ռազմական իրավիճակը բնութագրող տեղեկություններ են. զորքերի տեղաշարժ, հայերի օգնություն, պարսից զորքերի վիճակ և այլն: Այս ամենը մեզ համոզում է, որ խնդիրը կարծես թե նրանում չէր, թե ով ավելի լավ կնկարագրեր իրավիճակը, այլ որքանով էին այդ տեղեկությունները հավաստի. ամենայն հավանականությամբ, միմյանցից անկախ ուղարկված այս զեկույցները Լազարյանը համադրել է՝ նպատակ ունենալով կրկին ճշգրտել տեղեկությունների հավաստիությունը ռուսական արքունիք ներկայացնելուց առաջ:

Թե ինչպես էր վերլուծում հաղորդած տեղեկությունները Խաչ. Լազարյանը, վկայում են նրա կազմած և ռուսական արքունիք ներկայացված հաղորդագրություն-զեկուցագրերը. ներկայացվող զեկուցագիրը, օրինակ, կազմված է Էջմիածնից, Թիֆլիսից, Թավրիզից և Երևանից հաղորդած ռազմական լուրերի հիման վրա: Դրանում մանրամասն նկարագրված է ռուսական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Էջմիածին՝ գեն. Բենկենդորֆի գլխավորությամբ, ինչպես նաև շեշտվում է Էջմիածնի միաբան Դանիել արքեպիսկոպոսի՝ ռուսական բանակին ցույց տված նյութական օգնությունը. «Ինչպես վանքը, այնպես էլ նրա շրջակայքը գրավված է ռուսների կողմից, պարսիկները նահանջել են: Վանքում գտնվում են 20 արքեպիսկոպոսներ: Նրանցից Դանիել արքեպիսկոպոսը պարսիկներից կարողացել է թաքցնել բավարար քանակով հաց... 200 պարկ այլուր ցորեն, ինչպես նաև 600 դույլ գինի»²²:

Ի դեպ, մեզ հաջողվեց գտնել այս տեղեկության աղբյուրը. պարզվում է՝ այդ մասին Լազարյանին հաղորդել էր Մելիքսեթբեկ քահանա Ղամազյանը 1827 թ. ապրիլի 23-ին ուղարկած նամակում. «նորոգ լուրերն այս են. զորս ծանուցանեմ ձերին վեհազնութեանս, որ ի 13 ներկայ ամսոյս զօրքն ռուսաց մտեաին ի սբ. Աթոռն Էջմիածին և գտեաին անդ վարդապետս 21 և եպիսկոպոսանս 2, ոմն Դանիել վարդապետ, որ Սրբոյ Աթոռոյն ամբարատարն էր. նա ծածուկ ի միաբանից և պարսից, բավական այլուր և ցորեան, ի մի ծածուկ տեղ պահպանեալ... նույն Դանիել վարդապետը բացեալ է զայն ամբարը և տուեալին զօրացն ռուսաց թե այլուր և թե ցորեան 1206 փութ և գինի եղեալն է անդ պահպանեալ իբրև 30 ...կարաս ի նույն գինեոց տուեալեն 600 դույլ...»²³:

²¹ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, վավ. 47, թ. 1:

²² Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, վավ. 1, թ. 1:

²³ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, վավ. 5, թ. 1:

Խաչ. Լազարյանի զեկուցագրերը ռուսական կառավարությանը

Խաչ. Լազարյանի զեկուցագրերը, որոնցում ամփոփվում էին 1827 թ. գարնան ընթացքում Թիֆլիսից և Էջմիածնից ստացված լուրերը, հաստատում են գեներալ Բենկենդորֆի՝ Էջմիածնի և Սարդարապատի մատուցներում պարսկական հեծելազորի հանդեպ տարած հաղթանակները. «Ռուսների ժամանումից երկու օր առաջ, - շարունակվում է այնուհետև Խաչ. Լազարյանի զեկուցագրում,- պարսիկները այստեղ ապրող հայերին, մեծ թվով եղջերավոր անասունների և ձիերի հետ տեղափոխել են Արաքս գետից այն կողմ և ուղարկել Բայազետ, Խոյ և Մակուի գավառ: Մեծ թվով հոգևորականների ևս բռնությամբ տարել են Երևանի բերդը: Ապրիլի 15-ին 300 հոգուց բաղկացած ռուսական ջոկատը երկու հրանոթով ուղարկվել է Ալլանլու կոչվող գյուղը»²⁴: Հաղորդագրությունում խոսվում է նաև ապրիլի 16-ին Սարդարապատի մոտակայքում ռուսական զորքերի և պարսկական ջոկատի բախման մասին. «Ապրիլի 16-ին գեներալ Բենկենդորֆը շարժվեց դեպի Սարդարապատ, որպեսզի հասնի նահանջող պարսիկներին: Ճանապարհին հանդիպելով թշնամու հեծելազորին, որը գլխավորում էր Հասան խանը, Երևանի սարդարի եղբայրը իր հեծելազորով, որոնք միասին կազմում էին 500 մարդ... ռուսական ջոկատը ջախջախեց նրանց, որոնց մեջ կային մեծ թվով քրդեր և արախցիներ, որոնց թվում և Իսմայիլ խանը: Ինքը՝ Հասան խանը, թողնելով սպանվածներին, փախավ Սարդարապատ»²⁵: Հաղորդագրության մեջ հայտնվում է նաև, որ Երևանի շրջակայքի Նորքի և Քանաքեռի հայ բնակիչներին պարսիկները փակել են Երևանի բերդում. «Երևանի սարդարը պատրաստվում է դիմադրության և ունի բավականին դաժան մտադրություններ՝ լեռնական ժողովուրդներին ոտքի հանել և դրդել հուզումների, սակայն դա քիչ հավանական է...»²⁶, իսկ Պարսկաստանի հայերի նկատմամբ արտակարգ թշնամական վերաբերմունք է ստեղծվել՝ կապված Ներսեսի գործունեության հետ, «որն ինքն անձամբ և նամակների միջոցով, կամ Վեհափառ հայրապետի շնորհագրերով ոգևորել է Երևանի և Նախիջևանի խանությունների ժողովրդին՝ որպեսզի նրանք աջակցեն ռուսներին՝ իր հայրենակիցների և Հայաստանի բարօրության համար...»²⁷:

Զեկուցագրում ուշագրավ մեկ այլ տեղեկություն ևս կա. «Պարսկաստանում լուրեր են պտտվում, թե իբր Երևանի սարդարը հայերին սիրաշահելու նպատակով մղում է քաղաքական խաբեության, թե իբր վրաց արքայորդի Ալեքսանդրը, որն ամուսնացած է հայ իշխանադստեր հետ, պատ-

²⁴ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թ. 1-2:

²⁵ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թ. 2:

²⁶ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թ. 3:

²⁷ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թ. 4:

րաստ է հոչակվելու որպես հայոց թագավոր՝ պայմանով, որ հայերը պաշտպանեն պարսիկներին ռուսներից և որպես պարզև վերականգնել նրանց թագավորությունը: Թեպետ այս լուրերը գոյություն ունեն, սակայն բնակիչները դրան չեն հավատում և պարսիկներին համարում են իրենց թշնամի»²⁸:

Այդ զեկուցագիրը, որը, անշուշտ, օրեր անց պետք է դրվեր ռուսաց թագավորի առջև, կարծում ենք, հայանպաստ մեկ շեշտադրում ևս ուներ. չմոռանանք, որ ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտին հենց Խաչ. Լազարյանի նախաձեռնությամբ հրապարակ նետվեց հայոց թագավորության վերականգնման գաղափարը, ուստի, կարծում ենք, որ այս ընդգծումով հայազգի հայրենասերը նպատակ ուներ ռուսաց թագավորին «գլխի գցել», որ եթե պարսիկները խոստանում են հայերին վերականգնել իրենց թագավորությունը, ապա հայ ժողովուրդը պետք է արժանանա ռուսաց թագավորի ողորմածությանը՝ նկատի ունեալով այդ պատերազմում հայ ժողովրդի անմնացորդ նվիրվածությունը ռուսական գահին: Ավաղ, այդ նկատառումներն ու ակնկալիքներն այդպես էլ մնացին սոսկ ցանկություն:

Խաչ. Լազարյանի հաջորդ հաղորդագրությունը գրեթե նույն բովանդակությունն ուներ. նկարագրվում են ընթացող պատերազմի ռազմական գործողությունները, թեպետ պետք է նկատենք, որ նախորդի համեմատությամբ զեկուցագիրն արդեն սևագիր վիճակում չէր և բավական վայելչագրված շարադրանքի տեսք ուներ: Եվ այն, որ զեկուցագրում բացակայում էր Պարսկաստանում տարածված լուրերի մասին հատվածը, և ավելի սեղմ էին ներկայացված ռազմական գործողությունները, հաստատում է մեր այն նկատառումը, որ ռուսական արքունիքում, այդուհանդերձ, հաղորդագրություն - զեկուցագրերը ռուսական գրագիրները նախապես համառոտագրել և վերաձևակերպել են: Այդուհանդերձ, զեկուցագիրը հաստատում է, որ Հասան խանը փորձում է ոտքի հանել Կովկասի լեռնականներին: Հաղորդվում է նաև, որ գեն. Բենկենդորֆի հետ է նաև Ներսեսը, որը Երևանի և Նախիջևանի խանությունների հայերին ուղղված իր նամակներով ու կաթողիկոսական կոնդակներով կոչ է անում օգնել ռուսներին պարենամթերքով և նրանց հետաքրքրող անհրաժեշտ տեղեկություններով²⁹:

Խաչ. Լազարյանի՝ ռուսական արքունիք ուղարկած հերթական զեկուցագիրը կազմվել էր 1827 թ. մայիսին՝ Թավրիզից և Պարսկաստանի այլ քաղաքներից ստացված տեղեկությունների հիման վրա: Այնտեղ խոսվում է Պարսկաստանում տիրող տրամադրությունների, ծագած հուզումների, ինչպես և այն մասին, որ ժողովուրդը հաշտություն է ցանկանում: Նշվում է նաև, որ սարդարը ձգտում է ռուսական հրամանատարության ու-

²⁸ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թ. 5:

²⁹ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թ. 1-3:

շաղրությունը շեղել էրևանի բերդի գրավման մտքից և հասնել հաղթության, հակառակ դեպքում՝ պաշարման գործը ձգձգել մինչև ամռան շոգերը: Ուստի այդ զեկուցագրերում Լազարյանը շարունակ շեշտել է պարսկական զորքերի ծանր վիճակը, նրանց ձեռնարկելիք առաջիկա քայլերը, հաղորդել է Երևանի սարդարի և Հասան խանի խորամանկ մտադրությունների մասին: Դրան հակառակ՝ Լազարյանը հատուկ ընդգծել է հայոց կաթողիկոսի և Ներսես արքեպիսկոպոսի՝ հայերին ուղղված կոչը և հայության ցուցաբերած անձնազոհության փաստերը³⁰:

Ռուս-պարսկական պատերազմում Խաչ Լազարյանի ծավալուն գործունեության կարևոր արդյունքներից մեկն էլ Ներսես արքեպիսկոպոսի հանդեպ հոգաձության և հովանավորության դրսևորումն էր: Հայտնի է, որ ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում ծագեց և այնուհետև մեծ թափ ստացավ Ներսես արքեպիսկոպոսի և Կովկասում ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար Ի. Պասկևիչի միջև ծագած հակամարտությունը: Մենք, իհարկե, տարբեր առումներով անդրադարձել ենք այդ հարցին³¹, սակայն հարկ չի եղել մանրամասնել խնդրի հանգուցալուծման գործում Լազարյանի ունեցած դերը: Լազարյանների արխիվը այդ հնարավորությունը ևս ընձեռում է. պահպանված նամակները թույլ են տալիս ընդգծել այդ «աջակցության» կարևոր դրվագները. ներկայացվող նամակը գրվել է 1829 թ. դեկտեմբերին, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ թեպետ պատերազմն արդեն ավարտվել էր, սակայն հարցը բավական ընդգրկուն քննարկման առարկա էր դարձել թե՛ Կովկասում և թե՛ ռուսական արքունիքում: Խաչ Լազարյանը Ներսեսին գրում է, որ իր նամակը ստացել է, ինչպես նաև Մ. Վորոնցովին և Թիֆլիսի նահանգապետ Սիայագինին ուղղված նամակների պատճենները: Նամակում Լազարյանը Ներսեսին հուսադրող լուրեր է հաղորդում. գեներալ Կ. Բենկենդորֆը հայտարարել է, թե պատերազմի ավարտից հետո Ներսես արքեպիսկոպոսն առանց հատուկ թույլտվության, ազատորեն կարող է վերադառնալ Կովկաս և Ս. Էջմիածին, և որ կրոնի գործերով պատասխանատու Դ. Բլուդովի վկայությամբ՝ թագավորը չի հավատում Ներսեսի վերաբերյալ տարածված բանասարկություններին և գրպարտություններին. «ողորմած կայսրն չէ հավատացեալ գրպարտութեանց ի վերա ձեր բարդելոց ևս և պատասխանի գրութեանն օգոստափառ կայսերն առ խնդիրս սրբազնասուրբ կաթողիկոսին յուսադրէ զվերադառնալն ձեր ի սուրբ աթոռն ապա ուրեմն չիք ինչ պատճառ կամ արդելանք մնալոյ ձեզ այլևս այդր ըստ մերս այժմէեան վռադատութեան կարող եք և պարտիք առանց հարցանելոյ ու մեք ելանել

³⁰ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, վավ. 14, թ. 1:

³¹ Հովհաննիսյան 2000, 112-121:

այտի և դիմել ուղիղ ի Ս.Պ.»³²: Ավելին, Լազարյանը հորդորում է Ներսեսին՝ անհապաղ մեկնել Պետերբուրգ՝ իր հանդեպ ավելորդ կասկածամտությունը փարատելու համար: Սակայն մինչև մեկնելը Խաչ. Լազարյանը խորհուրդ է տալիս նրան կաթողիկոսից երկու կոնդակ խնդրել՝ ուղղված իրեն և թագավորին, այն մասին, որ Ներսեսը Ռուսաստանում նշանակվում է կաթողիկոսի լիակատար փոխանորդ և երեցփոխան. ուշագրավ մի հորդոր, որի քաղաքական դրդապատճառները պիտի հաստատվեին հետագայում՝ դա Ներսեսի դիրքի և դերի մեծացումն էր ապագայի կտրվածքով. «...փութով գրեսցիք առ սրբազնասուրբ կաթողիկոսն որպես զինչս եղեսցէ առ ձեզ զերկուս զորավոր կոնդակ ըզ մի առ ձեզ յուրում ցուսցե թե նա կարգե զձեզ լիակարող փոխանորդ և երեսփոխան իւր յամենայն գործառնութիւնս վերաբերյալս առ հոգևորական կառավուրեթին հայոց»³³: Ընդ որում, Լազարյանը, որպես հնուտ դիվանագետ, նամակում մի շարք պատճառներ է բերում, հիմնավորելով Պետերբուրգ մեկնելու անհրաժեշտությունը: Միաժամանակ հաղորդում է, որ ինքը տեղյակ է Ներսեսի մասին շրջանավոր թղթերի բովանդակությանը, որոնք հաղորդել են թագավորին³⁴:

Ուստի այն, որ Ներսես արքեպիսկոպոսի և Կոմս Երևանսկու միջև հակամարտությունն այդպիսի հաջող ավարտ ունեցավ հայազգի հոգևորականի համար, անշուշտ, մեծ էր Խաչ. Լազարյանի ներդրումը: Քիչ է ասել, թե ում հետ գործ ուներ էջմիածնական հոգևորականը՝ թեկուզ արքեպիսկոպոսի կարգավիճակով. ֆելդմարշալ Ի. Պասկևիչը Նիկոլայ Առաջինի դասընկերն էր և ամենասիրված ու ընդունելի գեներալը, որին վստահում էր անսահման և անվերապահորեն: Եվ հասնել նրան, որ թագավորն ընկրկի իր սիրեցյալ գեներալի հարցում, այն ժամանակվա համար չսված իրողություն էր: Խաչ. Լազարյանը գործել է իրեն հասանելի բոլոր ընդունված ու չընդունված միջոցներով, գործին խառնել է թագավորի մոտ նույնքան վստահություն վայելող բարձրաստիճան պաշտոնյաների և առաջինների թվում՝ ռուսական արքունիքում մեծ կշիռ ունեցող Բենկենդորֆ եղբայրներին: Ուստի Ներսեսի հարցում սպասվող արդյունքը պատահական չպետք է համարել. նույն խնդրով Ներսեսին ուղղված հերթական նամակում Խաչ. Լազարյանը հաղորդում է, որ իր **ուղարկած նամակները Բենկենդորֆի միջոցով ծանուցվել են թագավորին** (ընդգծումը մերն է՝ Հ.Հ.): Հետևաբար թագավորը Ի. Պասկևիչին ուղղված հատուկ նամակում արգելել էր խառնվել հայոց հոգևոր գործերին և այդ կապակցությամբ նույնիսկ հայտնել իր դժգոհությունը, նույն կերպ՝ նաև տարածված բանասարկությունների համար. «Կայսրն անբավական է յոյժ յայտպիսի անհաճոյ տարածայ-

³² Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գ. 51, վավ. թ. 1:

³³ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թ. 2:

³⁴ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թ. 2:

նույնպես և ի հոգևոր կառավորեթէնն հայոց, քանզի յայսպիսի անբարեկարգութիւն և ռիսակալութիւն ոչինչ օգուտ բերե տերութեանն բաց ի վնասուց»³⁵: Եվ այդուհանդերձ, Խաչ. Լազարյանը նամակում գրում է, որ Պասկևիչը դեռևս բարձր անուն ունի թագավորական արքունիքում, ուստի հորդորում է Ներսեսին՝ առաջիկայում զգույշ գործել և ճկունություն հանդես բերել. «Այսպիսի ծանր պատճառանք դժուարացուցանեն զկատարումն արդար խնդրանաց մերոյ և աղիթ տան մեզ մեծաւ աջալըջութեամբ և խոհականութեամբ ընթանալ յամենայն քայլս...»³⁶:

Նամակում ուշագրավ ևս մեկ տեղեկատվություն կա. Ներսեսին ուսաց թագավորի հետ հաստատված վատահեղի հարաբերությունների հարցում հանդարտեցնելու համար Խաչ. Լազարյանը հաղորդում է, որ իրենք (նկատի ունի նաև եղբորը՝ Հովհաննեսին-Հ.Հ.) հատուկ ընդունելության են արժանացել թագավորի կողմից և խոսել են ճեմարանի հետագա անելիքներից: Թագավորը խոստացել է այցելել ճեմարան, սակայն ժամանակ չունենալու պատճառով չի կարողացել կատարել իր խոստումը: Դրա փոխարեն, ինչպես հաղորդում է Խաչ. Լազարյանը, ճեմարան է այցելել թագուհու եղբայրը՝ Պրուսիայի արքայորդի Ալբերտը³⁷:

Ինչպես ժամանակի հայ շատ այլ գործիչներ, Խաչատուր Լազարյանը ևս գտնում էր, որ Երևանի բերդի գրավումով դրվում է Հայաստանի ազատագրության սկիզբը. ասվածի վկայությունն է 1827 թ. հոկտեմբերի 24-ին Եփրեմ կաթողիկոսին ուղղված այս նամակը, որտեղ նա շնորհավորում է պարսից բռնակալությունից Հայաստանի ազատագրման առթիվ. «Վերջապէս՝ գթացեալ ամենակալ տերն յանտերունջ սրտիս՝ Հայաստանի՝ ողորմեցաւ նոցա ըստ մեծի ողորմութեան ի յուրում և բարեհաճեցաւ ազատել զնոսա ի ձեռաց անդինաց, որոց եղջուր ամբարտանառություն յերկիր կործանեցաւ և ի միտ առնել ինքեանք զսքանչելիս, զորս գործեաց տէր ի սիրոյ առ յերկիր յուր բռնութիւն տեղի ետ ազատութեան որ պարզ և է ի յերկնից մարդկան ազգի»³⁸: Մի փոքր առաջ ընկնելով, նկատենք, որ հետագայում արդեն լիովին սպասելի էր, որ Արևելյան Հայաստանի ազատագրության կապակցությամբ Եփրեմ կաթողիկոսը առանձին կոնդակով շնորհավորական ուղերձ հղեր Խաչատուր Լազարյանին: Կոնդակը գրված է 1828 թ. մարտի 2-ին, որը նշանակում է, որ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին արդեն փաստագրված իրողություն էր և ամրագրված էր Թուրքմենչայի 1828 թ. փետրվարի 10-ի հաշտության պայմանագրում: Նշենք

³⁵ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գ. 14, վավ. 145, թ. 1:

³⁶ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թ. 2:

³⁷ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թ. 2:

³⁸ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 103, գործ 9, վավ. 270, թ. 1:

նաև, որ այն առանձնանում է սովորական նամակներից և ակնհայտ հանդիսավոր տեսք ունի (օգտագործված են գունային գեղեցիկ երանգներ՝ Հ.Հ.)։ «Յորմե մատուցի Քրիստոսաձիր ողջոյն և աստուածային օրհնութիւն ամենահարազատ զավակի բազմերախտ հօր մերոյ սրբոյ լուսավորչի վեհագնեայ ազգասէր իշխանի աղայ Իսաչատրոյ Յովակիմյանի խնդալ ի տէր յարագուարճ բերկրանօք և արգասալիր ճոխութեամբ. Ամէն»³⁹։

Բնականաբար, Իսաչ. Լազարյանը նույն բովանդակությամբ 1827 թ. նոյեմբերի 8-ին նամակ է ուղարկում Ներսես արքեպիսկոպոսին, որն այդքան աջակցել էր իրեն ընթացող պատերազմում. «Հուսկ ուրեմն եհաս ժամանակ, յորում բարձրելոյն գթացեալ Յորդիս Հայաստանի յիշեաց զնոսա ծագեաց լոյս մեծ ընդ յերկիր մեր հայրենի յորմէ և թշնամին հասարակաց լի ավուրքք անօէնութեան Պարտեալ գտաւ...»⁴⁰։ Նա շտապում է նաև Ներսեսին հաղորդել, որ նրա մատուցած ծառայությունները հայտնի են կայսերը և իշխաններին, ուստի հույս է հայտնում, որ դեռ պատիվ կունենա շնորհավորելու արքեպիսկոպոսին՝ բարձրագույն պարգևի կապակցությամբ⁴¹։ Ինչպես հայտնի կդառնա հետագայում, Ներսես արքեպիսկոպոսը (անշուշտ, Իսաչ. Լազարյանի անմիջական մասնակցությամբ՝ Հ.Հ.) ռուսաց թագավոր Նիկոլայ Առաջինի 1828 թ. հունվարի 25-ի հրամանով պարգևատրվում է «Ալեքսանդր Նևսկի» պատվաբեր շքանշանով։

Եզրակացություններ

Մատենադարանի Լազարյանների արխիվում պահպանված նամակներն ու հաղորդագրությունները լիովին բնութագրում են ռուս-պարսկական 1826-1828 թթ. պատերազմի տարիներին Իսաչ. Լազարյանի ծավալած արդյունավետ գործունեությունը, որի գլխավոր նպատակը սեփական հայրենիքի մի մասը օտարի լծից ազատագրումն էր։ Ակներև է նաև, որ Լազարյանների արխիվից ներկայացված վավերագրերը բացահայտում են այդ պատերազմի կարևոր շատ մանրամասներ և նոր լույս են սփռում հիմնահարցի ուսումնասիրության մեջ։

Գրականություն

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ուսումնասիրման ինստիտուտ-Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթապանակ 106, գործ 14, վավերագիր 120, թ. 1:
Թղթ. 103, գ. 5, վավ. 247, թ. 1:
Թղթ. 106, գ. 14, վավ. 135, թ. 1:

³⁹ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գ. 14, վավ. 120, թ.:

⁴⁰ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ, 103, գործ 9, վավ. 286, թ. 1:

⁴¹ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ, 103, գործ 9, վավ. 286, թ. 1:

Նույն տեղում, վավ. 126, թ. 1, 2:

Նույն տեղում, վավ. 135, թ. 2:

Նույն տեղում, թղթ. 106, գ. 51, վավ 9, թ. 1-2:

Նույն տեղում, թղթ. 106, գ. 14, վավ. 121, թ. 1, 3:

Նույն տեղում, վավ. 122, թ. 1:

Նույն տեղում, թղթ. 106, գ. 51, վավ. 5, թ. 1, 2:

Նույն տեղում, վավ. 11, թ. 1:

Նույն տեղում, վավ. 47, թ. 1:

Նույն տեղում, վավ. 1, թ. 1:

Նույն տեղում, վավ 5, թ. 1, 2, 3, 45:

Նույն տեղում, վավ. 14, թ. 1:

Հ. Հովհաննիսյան 2000, Ներսես Աշտարակեցի, Պաշտպան հայրենյաց, «Էջմիածի»-ն ամսագիր, հ. Ե, էջ 112-121:

Նույն տեղում, թղթ. 106, գ. 51, վավ. թ. 1, 2:

Նույն տեղում, թղթ. 106, գ. 14, վավ. 145, թ. 1, 2:

Նույն տեղում, թղթ. 103, գործ 9, վավ. 270, թ. 1:

Նույն տեղում, թղթ. 106, գ. 14, վավ. 120, թ. 1:

Նույն տեղում, 103, գործ 9, վավ. 286, թ. 1:

Խ. ԼԱԶԱՐՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1826-1828 ԹԹ. ՌՈՒՍ-ՊԱՐՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Հայկազ Հովհաննիսյան

Հայ պատմագիտությունը բազմիցս անդրադարձել է Խաչ. Լազարյանի գործունեությանը, ընդգծվել է նրա ակտիվ մասնակցությունը 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում: Սակայն հրապարակումներից և ոչ մեկում չի ուսումնասիրվել այդ տարիներին նրա ծավալած գործունեության կարևոր դրվագները:

Մատենադարանի Լազարյանների արխիվում պահպանվող վավերագրերի հիման վրա ակնհայտ են ռուս-պարսկական 1826-1828 թթ. պատերազմում Խաչ. Լազարյանի ծավալած գործունեության հիմնական ոլորտները: Հատկանշական է այդ գործունեության կարևորությունը ոչ միայն ռուսական բանակների հաղթանակների ապահովման տեսանկյունից, այլև պարսկական դարավոր տիրապետությունից ազատագրված հայ ժողովրդի շահերի տեսանկյունից:

Քանալի բառեր՝ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, ռուս-պարսկական պատերազմ, նամակներ, զեկուցագրեր, հայ ժողովուրդ, ռուսական կառավարություն:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Х. ЛАЗАРЕВА В ПЕРИОД РУССКО-ПЕРСИДСКОЙ ВОЙНЫ 1826-1828 ГГ.

Айказ Оганесян

Армянская историография неоднократно обращалась к деятельности Х. Лазарева, который принимал активное участие в русско-персидской войне 1826-1828 гг. Однако ни в одном из исследований детально не представлены ключевые эпизоды его деятельности в годы войны.

Документы, хранящиеся в Институте древних рукописей – Матенадаране, в архиве Лазаревых, проливают свет на разностороннюю деятельность Х. Лазарева во благо армянского народа и обеспечение победы русских войск.

Ключевые слова – Матенадаран, архив Лазаревых, русско-персидская война, письма, рапорты, армянский народ, русское правительство.

ACTIVITY OF KH. LAZAREV DURING THE RUSSIAN-PERSIAN WAR OF 1826-1828

Haykaz Hovhannisyan

Armenian historiography has repeatedly turned to the activities of Kh. Lazarev, emphasized his active participation during the Russian-Persian war of 1826-1828. However these publications never studied in detail the important traits of this activity.

The document-based article kept in the Lazarev archive of the Institute of Ancient Manuscripts-Matenadaran deals with the main areas of activity of Kh. Lazarev during the Russian-Persian war, emphasizes the importance of the work done not only in terms of ensuring the victories of the Russian troops, but also for the good of the Armenian people, freed from the centuries-old Persian yoke.

Key words – Matenadaran, Lazarev archive, Russian-Persian war, letters, reports, Armenian people, Russian government.